

प्रथमः पाठः

वन्दे भारतमातरम्

0772CH01

भारतमाता

प्राचीनानि तीर्थक्षेत्राणि नगराणि,
पवित्राः नद्यः, श्रेष्ठाः पर्वतमालाः च

लक्षद्वीपः
द्वीपसमूहः

अण्डमान-निकोबारः
द्वीपसमूहः

१. अयोध्या
७. वैशाली
१३. विजयनगरम्
१९. वैष्णवदेवी
२५. सम्मेशिखरम्
३१. सनामहिः
३७. तिरुवन्नामलयः
४३. रजतपीठपुरम्
४९. घुश्मेश्वरम्

२. मथुरा
८. द्वारिका
१४. इन्द्रप्रस्थम्
२०. ज्वालामुखी
२६. वैद्यनाथः
३२. त्रिपुरसुन्दरी
३८. श्रीरङ्गम्
४४. गोमन्तकम्
५०. ओङ्कारेश्वरम्

३. हरिद्वारम्
९. पुरी
१५. सोमनाथः
२१. केदारनाथः
२७. नवद्वीपः
३३. भोरमदेवः
३९. रामेश्वरम्
४५. कूडलसंगमः
५१. पदलिसपुरम्

४. काशी
१०. गया
१६. अमृतसरः
२२. बद्रीनाथः
२८. कामाख्या
३४. भद्राचलम्
४०. कन्याकुमारी
४६. पाण्डुरङ्गपुरम्
५२. नागेश्वरम्

५. काञ्ची
११. प्रयागराजः
१७. अमरनाथः
२३. ज्योतिर्मठः
२९. तवाङ्गः
३५. श्रीशैलम्
४१. शबरीमलयः
४७. भीमशङ्करः
५३. अर्बुदगिरिः

६. अवन्तिका
१२. पाटलीपुत्रम्
१८. लामायुरुः
२४. कुरुक्षेत्रम्
३०. परशुरामकुण्डम्
३६. तिरुपतिः
४२. शृङ्गेरी
४८. त्र्यम्बकेश्वरम्
५४. अजयमेरुः

मानचित्रं मापकानुसारं नास्ति ।

एषा अस्माकं वत्सला भारतमाता । अहो अस्माकं भारतमातुः माहात्म्यम् ! साक्षात् पर्वतराजः हिमालयः मुकुटरूपेण अस्याः मस्तके शोभते । अस्याः चरणौ प्रक्षालयति स्वयं रत्नाकरः समुद्रः । भारतभूमौ महेन्द्रः, मलयः, सह्यः, रैवतकः, विन्ध्यः, अरावलिः इत्यादयः श्रेष्ठाः पर्वताः विराजन्ते । अत्रैव गङ्गा, यमुना, सरस्वती, सिन्धुः, ब्रह्मपुत्रः, गण्डकी, महानदी, नर्मदा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी इत्यादयः पवित्राः नद्यः प्रवहन्ति । नद्यः अपि अस्माकं मातरः इव ।

अयोध्या, मथुरा, हरिद्वारम्, काशी, काञ्ची, अवन्तिका, वैशाली, द्वारिका, पुरी, गया, प्रयागः, पाटलीपुत्रं, विजयनगरम्, इन्द्रप्रस्थं, सोमनाथः, अमृतसरः इत्यादीनि मङ्गलानि तीर्थक्षेत्राणि नगराणि च भारतभूमौ एव सुशोभन्ते । एतेषां तीर्थक्षेत्राणां धूलिं ललाटे स्थापयितुं विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः असंख्याः जनाः आगच्छन्ति ।

भारतमातुः हस्ते विलसति
त्रिवर्णयुतः राष्ट्रध्वजः। अहो अस्य
शोभा! अस्मिन् राष्ट्रध्वजे केशरः,
श्वेतः, हरितः च वर्णाः विराजन्ते।
ध्वजस्य मध्ये सुन्दरं नीलवर्णं चक्रमपि
शोभते। ध्वजे विराजमानाः वर्णाः
चक्रं च विशिष्टं सन्देशं प्रयच्छन्ति।

त्रिवर्णध्वजस्य ऊर्ध्वभागे विराजते
केशरवर्णः। एषः वर्णः त्यागपरम्परायाः
शौर्यपरम्परायाः च सूचकः अस्ति। ये
भारतमातुः आजीवनं सेवां कृतवन्तः,
देशस्य स्वतन्त्रतां प्राप्तुं सहर्षं स्वप्राणान्
अर्पितवन्तः च, तेषां वीराणां बलिदानं
सूचयति एषः वर्णः। **‘जयतु सैनिकः’**
इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजस्थितः
अयं केशरवर्णः।

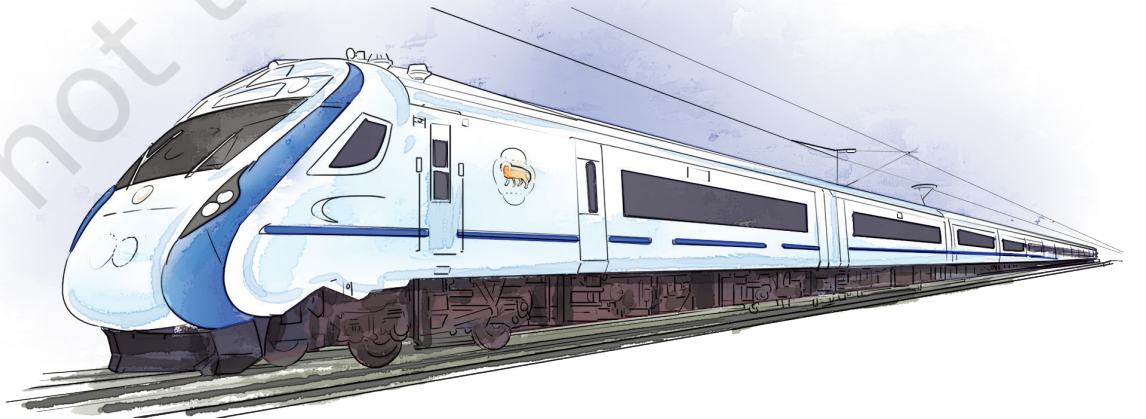

कृषकबान्धवाः अस्माकं भारतभूमिं सर्वदा स्व-स्वेदबिन्दुभिः सिञ्चन्ति। एतेषां परिश्रमेण एव भारतभूमिः हरितवर्णमयी समृद्धा सस्यश्यामला च सज्जाता। भारतमातुः समृद्धेः एषा आभा हरितवर्णरूपेण अस्माकं राष्ट्रध्वजे विराजते। ‘जयतु कृषकः’ इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजस्थितः एषः हरितवर्णः।

मध्ये स्थितः श्वेतवर्णः शान्तेः सत्यस्य च द्योतकः अस्ति । अणुशास्त्रे, सङ्गणकशास्त्रे, चिकित्साशास्त्रे, अन्तरिक्षशास्त्रे, आयुधशास्त्रे इत्यादिषु विज्ञानस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु भारतीयैः वैज्ञानिकैः महत् यशः प्राप्तम् अस्ति । वैज्ञानिकानां तत् धवलं यशः धवलवर्णरूपेण राष्ट्रध्वजस्य मध्ये विलसति । भारतीयं विज्ञानं शान्तिं प्रगतिं सुरक्षां च परिपोषयति ।
‘जयतु वैज्ञानिकः’ इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति ध्वजमध्यस्थः अयं धवलवर्णः ।

ध्वजे विराजमानस्य घननीलवर्णस्य चक्रस्य नाम धर्मचक्रम् इति। अस्मिन् चक्रे चतुर्विंशतिः अराः सन्ति। एतत् चक्रं 'चलनीयं कर्तव्यपथे वै, न विरम, सततं चल' इति भावं बोधयति। सूर्यः विरामं विना नित्यं सञ्चरति। नदी कष्टानि सहमाना अपि ध्येयं प्रति नित्यं प्रवहति। इदं चक्रं 'जीवने श्रान्तेः, आलस्यस्य प्रमादस्य च स्थानं न भवतु' इति सन्देशं प्रयच्छति।

वयं सर्वेऽपि धन्याः यत् अस्यां पवित्रभूम्यां जन्म प्राप्तवन्तः। वयं पवित्रायाः भारतमातुः नित्यं वन्दनं कुर्मः अस्याः गौरववर्धनार्थं च प्रयत्नं कुर्मः। आगच्छन्तु मिलित्वा सर्वे गायामः—

वयं बालका भारतभक्ताः

वयं बालिका भारतभक्ताः।

वयं हि सर्वे भारतभक्ताः

पृथ्वीं स्वर्गं जेतुं शक्ताः ॥

१. वन्दे भारतमातरम्

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
वन्दे	प्रणामं करोमि	प्रणाम करता/ती हूँ	I greet	
आलिङ्ग्य	आलिङ्गनं कृत्वा	आलिङ्गन कर के	Having embraced	
बहुत्र	बहुषु स्थानेषु	अनेक स्थानों पर	In many places	
शृणुमः	श्रवणं कुर्मः	हम सुनते हैं	We listen	
जिज्ञासा	ज्ञातुम् इच्छा	जानने की इच्छा	Curiosity	
उपन्यासम्	बृहत्कथारूपम्	उपन्यास को	Novel	
रम्यम्	सुन्दरम्	रमणीय	Pleasant	
आन्दोलने	क्रान्तौ	आन्दोलन में	In the movement	
वत्सला	स्नेहयुक्ता	स्नेहमयी	Loving	
माहात्म्यम्	महत्त्वम्	महिमा	Greatness	
मुकुटरूपेण	किरीटरूपेण	मुकुट रूप से	As a crown	
पर्वतराजः	पर्वतानां राजा	पर्वतों का राजा	The King of mountains	
रत्नाकरः	समुद्रः	सागर	Sea/Ocean	
तीर्थक्षेत्राणि	पुण्यक्षेत्राणि	तीर्थस्थल	Holy places	
धूलिम्	क्षितिकणम्	धूल को	Dust	
ललाटे	भाले	माथे पर	On the forehead	
विराजमानः	शोभायमानः	सुशोभित होता हुआ	Shining	
सूचकः	बोधकः	सूचित करने वाला	Indicator	
केशरवर्णः	केसरवर्णः	केसरिया रंग	Saffron colour	
प्राप्तुम्	लब्धुम्	पाने के लिए	To get	
वक्तुम्	भाषितुम्	बोलने के लिए	To speak	
कृषक-बान्धवाः	कृषीवल-बान्धवाः	किसान भाई	Our dear farmers	
स्वेदबिन्दुभिः	घर्मस्य जलकणैः	पसीने की बूँद से	By sweat-drops	
सिञ्चन्ति	सिञ्चनं कुर्वन्ति	सींचते हैं	Sprinkle	

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखन्तु
सस्यश्यामला	सस्यैः घनश्यामा	उपजों से हरी-भरी	Densely covered with flora	
आभा	कान्तिः	चमक	Lustre	
अणुशास्त्रे	परमाणुशास्त्रे	परमाणु विज्ञान में	In atomic science	
आयुधशास्त्रे	शस्त्रविज्ञाने	शस्त्र विज्ञान में	In science of weapons	
धवलम्	शुक्लम्	श्वेत	White	
घननीलवर्णस्य	गाढनीलवर्णस्य	गहरे नीले रंग का	Of navy-blue colour	
अराः	चक्रस्य यष्टिकाः	तीलियाँ	Spokes of a wheel	
कर्तव्यपथे	कर्तव्यस्य मार्गे	कर्तव्य मार्ग पर	On the path of duty	
सहमाना	सहनं कुर्वती	सहती हुई	Bearing	
श्रान्तेः	क्लान्तेः	थकान का	Of tiredness	
प्रमादस्य	अनवधानतायाः	असावधानता का	Of carelessness	
जेतुम्	विजयं प्राप्तुम्	जीतने के लिए	To win	

प्राचीन-भौगोलिक-नाम्नाम् – आधुनिक-नामानि नामान्तराणि च

प्राचीनानि तीर्थक्षेत्राणि नगराणि च

हरिद्वारम् – माया / मायापुरी विजयनगरम् – हम्पे घुश्मेश्वरम् – घृणेश्वरम् रजतपीठपुरम् – उडुपि/ओडुप	काशी – वाराणसी पाटलीपुत्रम् – पटना गोमन्तकम् – गोवा	अवन्तिका – उज्जैनः पाण्डुरङ्गपुरम् – पण्ढरपुरम् अर्बुदगिरिः – आबू-पर्वतः / दिलवाडा	इन्द्रप्रस्थम् – देहली / दिल्ली अजयमेरुः – अजमेरः पुष्करं च पदलिप्तपुरम् – पालीताणा/ पुण्डरीक-गिरिः / शत्रुञ्जय-गिरिराजः
पवित्राः नद्यः			
यमुना – कालिन्दी सरयूः – घाघरा शुतुद्रिः – शतद्रुः / सतलुज् शोणा – सोन्	परुष्णी – रावी चर्मण्वती – चम्बल् रेवा – नर्मदा गोदा – गोदावरी	तापी – ताप्ती वेत्रावती – बेतवा वितस्ता – झेलम् कौशिकी – कोसी	गङ्गा – जाह्नवी [भागीरथी / अलकनन्दा] शारदा – काली / महाकाली गण्डकी – नारायणी / सदानीरा चन्द्रभागा – असिकनी / चिनाब्
श्रेष्ठाः पर्वतमालाः			
महेन्द्रगिरिः – पूर्वी-घाटः पर्वतमाला रैवतकः – गिरनारः पर्वतमाला सह्याद्रिः – पश्चिमी-घाटः पर्वतमाला (उपरि-भागः)	अरावलिः – अरावली पर्वतमाला विन्ध्याचलः – विन्ध्यः पर्वतमाला मलयाचलः – पश्चिमी-घाटः पर्वतमाला (अधः-भागः)		

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तरं लिखन्तु—

- (क) पर्वतराजः कः ?
- (ख) समुद्रः कस्याः चरणौ प्रक्षालयति ?
- (ग) त्रिवर्णयुतः ध्वजः कुत्र विलसति ?
- (घ) ध्वजस्थितः केशरवर्णः अस्मान् किं वक्तुं प्रेरयति ?
- (ङ) कृषकबान्धवाः भारतभूमिं कैः सिञ्चन्ति ?
- (च) केषां धवलं यशः राष्ट्रध्वजस्य मध्ये विलसति ?
- (छ) सूर्यः कं विना नित्यं सञ्चरति ?

२. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

- (क) पवित्राः नद्यः काः ?
- (ख) विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः जनाः किमर्थम् आगच्छन्ति ?
- (ग) धर्मचक्रं कं भावं बोधयति ?
- (घ) कृषकबान्धवानां परिश्रमेण भारतभूमिः कथं सञ्जाता ?
- (ङ) विज्ञानस्य केषु क्षेत्रेषु भारतीयैः यशः प्राप्तम् ?
- (च) अन्ते सर्वे किं गीतं गायन्ति ?

३. रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य उदाहरणानुसारं प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु —

- यथा – अस्माकं वत्सला भारतमाता । — केषां वत्सला भारतमाता ?
- (क) समुद्रः भारतमातुः चरणौ प्रक्षालयति । —
- (ख) जनाः तीर्थक्षेत्राणां धूलिं ललाटे स्थापयन्ति । —
- (ग) वीराः भारतमातुः सर्वदा सेवां कृतवन्तः । —
- (घ) ‘जयतु कृषकः’ इति वक्तुम् अस्मान् प्रेरयति । —
- (ङ) नदी कष्टानि सहमाना प्रवहति । —
- (च) वयं गौरववर्धनार्थं प्रयत्नं कुर्मः । —

४. अधः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानेषु रूपाणि लिखन्तु —

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
(क) <u>चरणम्</u>	 <u>चरणौ</u>		(द्वितीया विभक्तिः)
(ख) नदी		नद्यः	(प्रथमा विभक्तिः)
(ग) ललाटे			(सप्तमी विभक्तिः)
(घ) देशाय			(चतुर्थी विभक्तिः)
(ङ) चक्रम्		चक्राणि	(प्रथमा विभक्तिः)
(च)		वैज्ञानिकैः	(तृतीया विभक्तिः)
(छ) अहम्			(प्रथमा विभक्तिः)
(ज) विज्ञानस्य			(षष्ठी विभक्तिः)

५. अधः प्रदत्तानि वाक्यानि पठित्वा मातृभाषायां/प्रान्तीयभाषायाम्/ आङ्ग्लभाषायां वा अनुवादं कुर्वन्तु —

- (क) भारतभूमौ पवित्राः नद्यः प्रवहन्ति । —
- (ख) भारतस्य मस्तके हिमालयः मुकुटरूपेण शोभते । —

- (ग) भारतभूमौ श्रेष्ठाः पर्वताः विराजन्ते। —
- (घ) राष्ट्रध्वजे केशरः, श्वेतः, हरितः च वर्णाः सन्ति। —
- (ङ) वयं भारते जन्म प्राप्तवन्तः। —

६. अधः प्रदत्तानां शब्दानाम् उदाहरणानुसारं विभक्तिं वचनं च लिखन्तु —

शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क) भारतमाता —	प्रथमाविभक्तिः	एकवचनम्
(ख) नद्यः —		
(ग) ललाटे —		
(घ) तीर्थक्षेत्राणाम् —		
(ङ) देशस्य —		
(च) बलिदानम् —		
(छ) कृषीवलबान्धवाः —		
(ज) अस्मान् —		
(झ) क्षेत्रेषु —		

७. पाठे प्रयुक्तानि क्रियापदानि रिक्तस्थानेषु लिखन्तु —

शृणुमः			
.....			
.....			
.....			

८. अधः प्रदत्तानां क्रियापदानां त्रिषु पुरुषेषु त्रिषु वचनेषु च लट्-लकारस्य रूपाणि लिखन्तु —

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवति		
मध्यमपुरुषः			
उत्तमपुरुषः			

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अस्ति		
मध्यमपुरुषः			
उत्तमपुरुषः			

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः			
मध्यमपुरुषः			
उत्तमपुरुषः			इच्छामः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः			आगच्छन्ति
मध्यमपुरुषः			
उत्तमपुरुषः			

योग्यताविस्तरः

१. भारतस्य राष्ट्रगानस्य 'वन्दे मातरम्' इत्यस्य पूर्णं मूलस्वरूपं मिलित्वा गायामः।

वन्दे मातरम् (मूलगीतम्)

वन्दे मातरं, वन्दे मातरम्।

सुजलां सुफलां मलयज-शीतलाम्

शस्य-श्यामलां मातरम् ॥ वन्दे... ॥

शुभ्र-ज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्

फुल्ल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्

सुहासिनीं सुमधुर-भाषिणीम्

सुखदां वरदां मातरम् ॥ १ ॥ वन्दे... ॥

कोटि-कोटि-कण्ठ-कलकल-निनाद-कराले

द्विसप्तकोटि-भुजै-धृतखर-करवाले

के बोले मा तुमी अबले

बहुबल-धारिणीं नमामि तारिणीम्

रिपुदल-वारिणीं मातरम् ॥ २ ॥ वन्दे... ॥

तुमि विद्या, तुमि धर्म, तुमि हृदि तुमि मर्म

त्वं हि प्राणाः शरीरे

बाहु ते तुमि मा शक्ति,

हृदये तुमि मा भक्ति,

तोमारई प्रतिमा गडि मन्दिरे-मन्दिरे ॥ ३ ॥ वन्दे... ॥

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरण-धारिणी

कमला कमलदल-विहारिणी

वाणी विद्यादायिनी, नमामि त्वाम्

नमामि कमलाम् अमलाम् अतुलाम्

सुजलां सुफलां मातरम् ॥ ४ ॥ वन्दे... ॥

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूषिताम्

धरणीं भरणीं मातरम् ॥

२. ब्रिटिशजनानां शासनकाले प्रमुखकार्यक्रमेषु तेषां राष्ट्रगीतं 'गॉड सेव द क्वीन' इति सर्वे अनिवार्यरूपेण गायन्ति स्म। तद् ज्ञात्वा बङ्किमचन्द्रवर्यः तस्य गीतस्य विकल्परूपेण भारतमातुः गौरवसूचकं 'वन्दे मातरम्' इति गीतं रचितवान्। एतद् गीतं १८८२ तमे वर्षे प्रकाशिते 'आनन्दमठ' इति ग्रन्थे वर्तते। तस्य प्रकाशनात् पूर्वमेव भारतीयाः 'वन्दे मातरं' गीतं सर्वत्र गातुम् आरब्धवन्तः। 'वन्दे मातरम्' इति गीतेन सह एतस्य इतिहासः अपि अवश्यं सर्वैः पठनीयः।

परियोजनाकार्यम्

१. जयतु सैनिकः, जयतु कृषकः, जयतु वैज्ञानिकः इति उद्घोषान् बृहत्फलके विलिख्य विद्यालयस्य कक्षायाः च भित्तिषु स्थापयन्तु। एतेषां मातृभाषया अनुवादं च कुर्वन्तु।
२. स्वप्रदेशे विद्यमानानां नदीनां पर्वतानां तीर्थक्षेत्राणां च नामानि लिखन्तु।
३. विरामदिनेषु मातापितृभ्यां सह कृषिक्षेत्रं गच्छन्तु। तत्र कृषिकार्यं दृष्ट्वा संस्कृतभाषया पञ्चवाक्यैः अस्य वर्णनं कुर्वन्तु अथवा चित्रं रचयन्तु।
४. दशानां (१०) देशभक्तानां नामसहितानि चित्राणि सङ्कलय्य A3 आकारस्य कलापत्रके (A3 size Drawing sheet) संश्लेषयन्तु।

